

BƏSİTÇAY VƏ OXÇUÇAYIN ƏTRAF ƏRAZİLƏRİNİN EKOLOJİ MONİTORİNQI

Afiq Qaziyev, İlhamə Mircəlallı, Sübahət İsgəndərov,
Azadə Zamanova, Ceyran Qurbanova, Mirməhəmməd Babayev

AR ETN Dendrologiya İnstitutu, Bakı
agaziyev@bk.ru

Tədqiqatlar flora biomüxtəlifliyi baxımından zəngin olan, öz relyef quruluşuna görə müxtəlif iqlim amillərinə malik və nadir bitki növlərinin yayıldığı ərazidə aparılmışdır. Bu məqsədlə zəngin floraya malik Oxçuçay çayı ətrafında bitki növləri müəyyənləşdirilmiş və inventarizasiya aparılmışdır. Oxçuçay çayı ətraf ərazisində yayılan aşağıdakı dərman əhəmiyyətli bitkiləri qeydə almışıq: *Achillea millefolium* L. (Adi boymadərən), *Allium victorialis* L. (Qalib soğan), *Allium ursinum* L. (Ayısoğanı), *Antennaria dioica* L. Gaertn (Pişi dırnağı), *Atropa caucasica* Kreyer (Qafqaz xanımotu), *Betula pendula* Roth (Əyilən tozağacı), *Capsella bursa-pastoris* L. Medik (Quşəppəyi), *Daphne mezereum* L. (Canavargiləsi), *Digitalis ferruginea* L. (Üskükotu), *Dryopteris filix mas* L. Schott (Erkək ayıdöşəyi), *Hyoscyamus niger* L. (Qara bat-bat), *Juniperus oblonga* M.B. (Qafqaz ardıcı), *Nasturtium officinale* L. R.Br. (Dərman qıjısı), *Origanum vulgare* L. (Qaraqırxı), *Pinus Sosnowskyi* Nakai (Sosnovski şamı), *Rhamnus cathartica* L. (Murdarça), *Rosa canina* L. (İtburnu), *Sambucus nigra* L. (Qara gəndalaş), *Thymus nummularius* M.B. (Kəklikotu), *Thymus transcaucicus* Ronn (Zaqafqaziya kəklikotusu), *Tilia cordata* Mill (Ürəkvari cökə), *Urtica dioica* L. (İkievli gicitkan), *Vaccinium myrtillus* L. (Qaragilə). Bəsitçayın sağ sahili dik yamaclı dağlar, sol sahil isə təpəliklərlə əhatə edilmişdir. Buradakı dağlar Bəsitçayın qolları ilə bölünür. Çay yatağı boyunca və kiçik terraslarda allüvial torpaqlar əsasən çinar meşələri altındadır. Nadir Şərq çinarının qorunduğu Bəsitçay Dövlət Qoruğunun ümumi sahəsi 107 hektardır. Qoruq unikal ekosisteminə görə fərqlənir. Dünyada mövcud olan yeganə təbii çinar meşəsi bu ərazidə yerləşir. Ərazinin 100 hektarı Şərq çinarları, qalan hissəsi isə qarışıq meşəlikdir. Qarışıq çinarlıqlarda qoz, dağdağan, tut, söyüd, qovaq, və s. ağac, yemişan, itburnu, murdarça, qaratikan, və s. kollar inkişaf edir. Sıx meşəlik olan hissə qoruğun 88 ha sahəsini əhatə edir. Qorudakı çinar ağaclarının orta yaşı 165 il, orta hündürlüyü 35 m, orta diametri isə 1 m-dir. Qoruğun yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan təbiəti üçün nadir hesab edilən və dünyada bənzəri olmayan təbii çinar meşələrində Şərq çinarının mühafizəsini təşkil etmək, onun biomorfoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, yayılma arealını genişləndirməkdən ibarətdir. Şərq çinarının çoxsahəli əhəmiyyətini, dünyada az yayılmasını, nadir bitki olmasını və son əsrlərdə xeyli azalmasını nəzərə alaraq, onun adı Azərbaycanın "Qırmızı Kitabı"na daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, Bəsitçay ölkə qoruqlarının ən kiçiyidir. Biomüxtəliflik baxımından zəngin floraya malik olan Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunda tək Şərq çinarı deyil, həmçinin bir sıra digər qədim ağac növləri qorunub saxlanılırdı. Zəngilan rayonunun Muğanlı kəndində diametri 50 sm, hündürlüyü 8 m, yaşı 250 il olan bir ədəd dağdağan ağacı, Mincivan qəsəbəsində diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 120 il olan bir ədəd Şərq çinarı, həmin qəsəbədə diametri 100 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 300 il olan bir ədəd şərq çinarı, Ördəkli kəndində Zəmiyeri adlanan sahədə diametri 60 sm, hündürlüyü 12 m, yaşı 160 il olan bir ədəd palıd ağacı pasportlaşdırılaraq qorunurdu. Zəngilan rayonunun meşələri, örüş, otlaq sahələri zəngin bitki örtüyünə malik idi. Burada kol bitkilərindən böyürtkən, itburnu, murdarça, Zəngilan gəvəni və s. kol bitkiləri, ot bitkilərindən isə ağ qanqal, adi qanqal, turpəng, Zəngilan çobanyastığı, Zəngilan gülxətmisi, qırxbuğum,

ətirli bənövşə, qazayağı, çöl noxudu, bulaq otu, ətirşah, çilik burnu, dəmrovotu, quşəppəyi, qaymaqotu, zəhərli qaymaqçıçəyi və s. kimi ot bitkiləri geniş yayılmışdır.

Son dövrlərdə aparılan torpaq nümunələrinin laboratoriya təhlilləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, torpaq nümunələri bitki tərəfindən mənimsənilə bilən qida elementlərindən: azotun udulmuş amonyak forması ilə çox zəif, mütəhərrik fosforla 2 və 3-cü nümunələr orta, 4-cü nümunə yüksək, 1-ci nümunə isə şiddətli dərəcədə, mübadiləvi kaliumla zəif dərəcədə təmin olunmuşdur. Torpaq mühiti (pH) zəif qələvidir. Bu torpaq nümunələrində duzluluq müşahidə olunmamışdır. Bəsitçay çayı öz mənbəyini Zəngəzur silsiləsindən götürərək 15 km qoruğun ərazisindən keçməklə Araz çayına birləşir. Qoruq ərazisində qışda quraq keçən mülayim-isti iqlim tipi üstünlük təşkil edir. Yay aylarının burada isti keçməsi səciyyəvidir. Yağının illik miqdarı 600 mm-dir. Bölgənin iqlim şəraiti çinarların təbii bərpası və inkişafı üçün çox əlverişlidir. Allüvial-meşə torpaqları Qoruğun ərazisində yayılmış əsas torpaq tipidir. Qarışıq çinarlıqlarda qoz, dağdağan, tut, söyüd, qovaq, və s. ağac, yemişan, itburnu, murdarça, qaratikan, və s. kollar inkişaf edir. Sıx meşəlik olan hissə qoruğun 88 ha sahəsini əhatə edir. Qoruqdakı çinar ağaclarının orta yaşı 165 il, orta hündürlüyü 35 m, orta diametri isə 1 m-ə çatan nümunələri olmuşdur. Qoruğun ətraf sahələrində, bəzən də özündə canavar, çöl donuzu, tülkü, çanaqlı bağa, porsuq, cüyür, dovşan, müxtəlif gəmiricilər və s. məməlilərə, kəklik, turac, göyərçin, sığırçın, qırqovul, qartal, bildirçin, qurqur və s. quş növlərinə rast gəlinir. Zəngilan rayonunun, eləcə də Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun 30 ilə yaxın erməni işğalı altında qalması bu ərazilərdə azərbaycanlı alimlərin, tədqiqatçıların tədqiqatlar aparmasına mane olmuş, qoruq ərazisində mövcud ekoloji vəziyyətin öyrənilməsinə imkan verməmişdir. Yalnız işğal altındakı bölgələr şanlı ordumuz tərəfindən azad edildikdən sonra ordakı real vəziyyətlə tanış ola bildik. Əlbəttə, burada qarşılaşdığımız reallıq gözləntilərimizi də üstələdi. Mənfur düşmən yalnız xalqımıza qarşı deyil, təbiətə qarşı da xüsusi amansızlıqla qətlə törətmişdi. İşğal misli görünməmiş ekoloji terror, təbii sərvətlərin genişmiqyaslı və uzunmüddətli talanı ilə nəticələnmişdir. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərə ezam olunmuş monitorinq qrupunun verdiyi məlumatlara əsasən, Qoruğa aid olan 85 hektar meşə ilə örtülü sahəsinin 42 hektardan çox hissəsi tamamilə məhv edilmişdir. Çoxyaşlı qiymətli Şərq çınarı ağacları kəsilmiş, köklərinin itirilməsi üçün müxtəlif partladıcı maddələrdən istifadə edilmiş, ərazidə yanğınlar törədilmiş və Qoruğun inzibati binası dağıdılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bir vaxtlar burada mövcud olan bir neçə nəhəng ağaclar da (yaşı 1200-1500 il, hündürlüyü bəzən 50 m, diametri 4 m) erməni vandallığının qurbanı olmuşlar. Ərazidə olan Qırmızı palıd ağacları da kökündən çıxarılaraq doğranılıb, mebel istehsalında istifadə edilib və çox hissəsi isə xarici ölkələrə satılıb. Qoruq ermənilər tərəfindən talan edilməklə ərazidəki bitki örtüyünün tamamilə məhv olmaq təhlükəsi yaranıb. Əldə olunmuş məlumatlara görə işğal dövründə Zəngilan rayonunun Rəzdərə kəndində çinar meşəsinin yerləşdiyi ərazidə ermənilərin ağac emalı sexi fəaliyyət göstərüb. Ətrafda olan çinar, qoz, palıd ağacları ucdan tutma qırılaraq məhv edilmişdir. Ermənilər qırılan ağacların kökünə partlayıcı maddə qoyub dağıdıb, sonra isə yandıraraq, beləliklə də cinayətlərinin izini itirməyə çalışıblar. Bütün bunlar ermənilərin təbiətə, təbiət abidələrinə, bütövlükdə ekologiyaya qarşı törətdikləri terror aktlarıdır. İşğaldan azad olunduqdan sonra Zəngilan rayonunda yerləşən Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun monitorinqi zamanı 27 ağac, 18 kol və 11 ot bitki növü qeydə alınmışdır ki, bu növlərdən 18 ağac, 3 kol, 3 ot bitki növü nadir və nəsli kəsilməkdə olan, 5 ağac, 2 kol isə relikt və endemik bitkilərdir. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış çərçivəsində həmin ərazilərdə təbii və keyfiyyətli ekosistemin, bioloji müxtəlifliyin, habelə nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki növlərinin bərpası üzrə işlər aparılır. Bu ərazilərdə müasir yanaşmaların tətbiqi əsasında unikal meşə fondunun və mühafizə olunan təbiət komplekslərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi bütövlükdə regionun "yaşıl zona"ya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Nəticə: Oxçuçay və Bəsitçay ətraf ərazilərinin torpaq və su nümunələrinin laboratoriya şəraitində təhlilləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu torpaq nümunələri bitki tərəfindən mənimsənilə bilən qida elementlərindən: azotun udulmuş amonyak forması ilə çox zəif, mütəhərrik fosforla 2 və 3-cü nümunələr orta, 4-cü nümunə yüksək, 1-ci nümunə isə şiddətli dərəcədə, mübadiləvi kaliumla zəif dərəcədə təmin olunmuşdur. Torpaq mühiti (pH) zəif qələvidir. Bu torpaq nümunələrində güclü soranlaşma müşahidə olunmamışdır. Zəngilan rayonu Bəsitçay və Oxçuçay suyunun mineral təkibinin analizləri İngiltərə istehsalı olan "Palintest Photometer 7100" aparatı vasitəsi ilə aparılmış, orta göstəricilər təqdim edilmişdir. Su nümunələrində (pH) zəif turşudur. Bəsitçay göstəriciləri standartlara yaxın olduğu halda, Oxçuçay suyunun mineral təkibində Maqnezium- Mg^{2+} və Maqnezium karbonat – $MgCO_3$ ionlarının yüksək səviyyədə olması müəyyən edilmişdir.